

1-дәріс

ҚАЗАҚСТАННЫҢ
АШЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Алғы сөз. Антропология тарихы мен
теориясы пәні

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы

Тарау: 1. Антропологияға кіріспе

Дәріс: 1. Алғы сөз. Антропология тарихы мен теориясы пәні

Алан Барнардтың «Антропология тарихы мен теориясы» атты оқулығы бойынша дайындалған онлайн курстың мақсаты XIX–XX ғасырларда пайда болған мәдени антропологияның әртүрлі мектептері, бағыттары және адам мен мәдениет құбылысын зерттеудегі қадамдарымен (эволюционизм, диффузионизм, құрылымдық-функционалдық талдау, биологиялық бағыт, психоаналитикалық бағыт, психологиялық бағыт) тыңдаушыларды таныстыру. Осы дәріс аумағында қарастырылған мәдени антропологиялық зерттеулердің ортақ бір міндеті – көптеген көзқарастарды, мектептер мен бағыттарды зерделей отырып тарихи-мәдени үрдістерге қатысты оқырманның өз көзқарасын және оның бойында өзіндік ой тұжырымдау мәдениетін қалыптастыру. Ұсынылып отырылған онлайн дәрістің өзектілігі елімізде білім беру саласындағы түбегейлі реформалармен байланысты. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында еліміздің оқу жүйесінде мынадай инновациялық міндетті анықтады:

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілден қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз. Жаңа мамандар ашықтық, прагматизм мен бәсекелестікке қабілет сияқты сананы жаңғыртудың негізгі қағидаларын қоғамда орнықтыратын басты күшке айналады. Осылайша, болашақтың негізі білім ордаларының аудиторияларында қаланады». Қойылған міндетті орындау бағытында әлемге танымал антрополог Алан Барнардтың «Антропология тарихы мен теориясы» атты оқулығы (аударған Ж. Жұмашова) әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Дінтану және мәдениеттану кафедрасында ғылыми редакциядан өтіп, 2018 жылы баспадан шықты. Кез келген пәнді жете түсіну үшін оның тарихын білудің маңызы зор. Алан Барнард антропология пәнінің қалыптасуындағы көзқарастардың даму тарихын зерттеп, теориялар мен мектептердің шығу тегін талдап, түрлі идеялар төңірегіндегі пікірталасты сараптап, жүйелеген. Бұл оқулық – сол жұмыстың нәтижесі.

Кітап мазмұны антропология ғылымының қалыптасу тарихын, ондағы эволюция теориясы туралы тұжырымдарды, диффузионистік және тарихи-мәдени аймақтар теорияларын, функционализм және құрылымдық-функционализм, әрекетке негізделген теорияларды, процессуалдық және маркстік көзқарастағы зерттеулерді, релятивизм, структурализм мен постструктурализмнің түрлі салаларын және енді ғана қалыптасып жатқан интерпретациялық және постмодернистік көзқарастарға қатысты тақырыптарды кеңінен қамтыған. Бұл оқулық антропология тарихы мен теориясын меңгеруге ден қойған студенттер мен жас мамандарға арналған.

Қазақстан Республикасының мәдени даму тұжырымдамасы тәуелсіз Қазақстанның мәдени дамуының дербестігін қамтамасыз ету, ұлттық мәдени дамуының дербестігін қамтамасыз ету, ұлттың мәдени сұраныстары мен талаптарын қанағаттандыру саясатын жүргізу маңызды болып табылады. Қазіргі кездегі өркениет қоршаған ортаны, әлеуметтік сипаттағы тұрмыстық жағдайды қайтарымыз түрде өзгертуде. Осы тұрғыда мәдениет көбінесе қоғамдық жаңару бастауы, шығармашылық өмірді қалыптастыру факторы ретінде көрініс табады. Мәдениетті адамның өзін-өзі жүзеге асыру құралы ретінде қарастыру арқылы, ондағы тарих пен адамға айтарлықтай әсер ететін импульстерді анықтай аламыз. Әлемге жетудің эвристикалық құралы идеология, экономика немесе саясат емес, мәдениет болып табылады. Жер жүзінде өзіндік мәдениет нұсқасын қалыптастырмаған халық жоқ. Өзін-өзі сезіну, өзіндік сананы түсіну мәдениетке әу бастан-ақ тән, ол адам болмысының өлшемсіздігі мен тереңдігін білдіреді.

Қазіргі уақытта әр ұлт өз бірегейлігін жоғалтқысы келмейді. Бұл – әр ұлттың жан қалауы және табиғи құқығы. Бұндай жан қалауының себебі – қазіргі кезде алдыңғы қатарлы әлем империяларының (мемлекеттердің) индустриалды өндіріс салаларының қарқындылығы әлеуметтік, технологиялық, инновациялық бөлініске ұшырауына, ұнамдылық-моралдық құндылықтардың дағдарысқа түсуіне, өркениеттік өмірдің күйзеліс күйінің қалыптасуына, идеологиялық, әскери, экологиялық «катаклизмдердің» болуына ықпал етіп отыр. Осы факторлардың барлығы берік болып табылатын адамзаттың дәстүрлі сенімдерін, адами құндылықтарын және ұнамдылық нормаларын іштей күйзеліске, барша адамзатты дағдарысқа ұшыратып отыр.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы

Тарау: 1. Антропологияға кіріспе

Дәріс: 1. Алғы сөз. Антропология тарихы мен теориясы пәні

Антропологияның тарихы мен теориясы пәні

Кез келген пән секілді антропология пәнін түсіну үшін де оның тарихын білу аса маңызды. Алан Барнард осы негізде пәннің қалыптасу кезеңіндегі көзқарастардың тарихын зерттеп, белгілі теориялар мен мектептердің шығу тегін талдап, ол теорияларға қатысты даулы мәселелерді ескеріп, біршама реттелген, тақырыптары жүйеленген оқулық жазып шықты.

Алан Барнард Эдинбург университетінде Әлеуметтік антропология пәнінен дәріс береді. Оның еңбектері: «Туысқандық институтты зерттеудегі ғылыми тәжірибелер» («Research Practices in the Study of Kinship») (Энтони Гудпен бірлесіп жазған, 1984), «Оңтүстік Африканың аңшылары мен бақташылары» («Hunters and Herders of Southern Africa») (1992) және Джонатан Спенсердің редакторлығымен шыққан «Әлеуметтік және мәдени антропология энциклопедиясы» («Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology») (1996).

Бұл кітаптың бастамасы антропология теориясына арналған дәріс конспектілерінен басталды. «Бірақ конспект кейін мүлдем басқа нәрсеге айналды. Жинақталған дәріс материалдарының біраз жерлерін талдап түсінуге тырысқанымда, антропологияны идеялар тарихы ретінде, ұлттық дәстүрлер мен мектептер дамуының түрлі пікірлері жиынтығы ретінде, жеке тұлғалардың ықпалы мен солардың әсерінен туған көзқарас ретінде қарастыруға болатынын ұқтым. Содан соң, антропологияны осындай түрлі қырынан қарастыру үшін қандай дәлелдер ұсынуға болатынын ойладым. Соңында өз көзқарасымның эклектикалық әдістерге сүйенетінін түсіндім. Бұл әдіс антропология теориясын бар қырынан қарастырудағы ең дұрыс шешім деген тоқтамға келдім», – дейді Алан Барнард. Интерактивті тұрғыдан зерттеушілердің құрамына циклдік, қоғамдық процестерді немесе мәдениет пен қоршаған ортаның себеп-салдар қатынасын зерттеушілер кіреді. Негізгі антропологиялық көзқарастардың үлкен парадигмалық топтар ішінде қалай орналасатыны көрсетілген.

Мәдениетті ортақ білім ретінде қарастыратын бағыт бойынша қойылар сұрақтар мәдениетті қарым-қатынастардың орталықтанған жиынтығы ретінде қарастыратын Радклифф-Браунға қойылатын сұрақтардан басқаша болады. Бүгінгі антропологтар жоғарыда аталған екі көзқарасты да мойындайды. Дегенмен біздің мәселелеріміз бен тұжырымдарымыз тағы да әртүрлі болуы мүмкін.

«Кітаптың құрылымы тақырыптық және хронологиялық элементтерден тұрады. Сонымен бірге мен антропологиялық идеялардың жалғастығы мен өзгеру барысына, бұрынғы және қазіргі ұлы тұлғалардың тигізген ықпалына мән беріп жазуға тырыстым», – дейді Алан Барнард. Пәннің тарихымен таныс емес оқырмандарға әр тараудың соңында оқуға тиіс еңбектер тізімі, глоссарий және кітапта еңбектері аталған барлық тұлғалардың өмір сүрген жылдары жазылған қосымша ұсынылған. Тізімде туған жылдары жазылмаған антропологтар бар, олар – қазір арамызда бар, туған жылдары құпия антропологтар. Сондай-ақ оларды қолданылған әдебиеттер тізімі арасынан оңай табу үшін басылымға сілтеме көрсету кезінде тік жақша ішінде еңбектің алғашқы басылып шыққан жылы мен басылымның толықтырылып шығарылған нұсқасының жылы көрсетілді. Тік жақшада берілген жыл сол еңбектің бірінші басылымының шығу уақытын білдіреді. Қолданылған әдебиеттер тізіміндегі жинақтарға қатысты тік жақшадағы жылдар – аталған жинақтың түпнұсқа тіліндегі бірінші басылымының жылы; тік жақшада қатарынан берілген бірнеше жыл – сол жинақтың ішіне енген барлық мақаланың алғашқы жарияланған мерзімі.

Антропология пәнінде теория зор мәнге ие. Ал теория мен тәжірибе өзара тығыз байланысты. Бұл дәрісте біз антропологияға қатысты негізгі мәселелерге шолу жасаймыз. Әсіресе түрлі ұлттық дәстүр ықпалымен пәнге берілген анықтамаларға, теория мен этнографияның өзара байланысына, синхрондық және диахрондық тұрғыдан зерттеудің айырмашылықтарына және пән тарихын тарихшылар мен антропологтардың қалай қабылдайтынына мән беріледі.

Бұл кітап антропология тарихы туралы болмағанымен, хронологиялық тәртіпте құрылған. Антропология теориясын түсіну үшін пәнге байланысты идеялар тарихынан, оның бастамашыларынан және оқиғалар тарихынан хабардар болу маңызды. Антропология теориясы салаларының өзара тарихи байланысы күрделі әрі қызық. Осы дәрісімізде антропология теориясын оқиғалар тізбегі, не кезеңдердің жалғастығы, не идеялар жүйесі, не қатарласа жүрген ұлттық дәстүрлердің жиынтығы, болмаса «тақырып ауыстыру» процесі ретінде қабылдаудың қайсысы дұрыс болатынын қарастырамыз.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы

Тарау: 1. Антропологияға кіріспе

Дәріс: 1. Алғы сөз. Антропология тарихы мен теориясы пәні

Бірінші кезекте, антропология сөзінің мәнін және оны анықтайтын терминдер мағыналарын қарастырайық. Әлеуметтік және мәдени антропология теориясы антропологтың сұрақ қою ракурсына тікелей байланысты. Пәннің ұйымдастырылу құрылымы және теорияның этнографиялық жаңалықтарға байланысы сол сұрақтардың ажырамас бөлігі болып саналады. Нақтылап айтсақ, теорияларды диахронды, синхронды және интерактивті деп бөлуге болады.

Жаратылыстану ғылымдарында әдетте парадигмалар нақты, ортақ келісілген мақсаттарға ие. Антропологиялық парадигмаларды нақтылау оңай емес. Біз антропология тарихының көп бөлігін «тақырып ауыстыру» тарихы деп қарастыра аламыз. Бірақ мұндай жағдайда да оның ішінде ұлттық дәстүрлерге негізделген парадигма өзгерістерінің және сабақтастығының элементтері болады.

Антропология және этнология

«Антропология» және «этнология» сөздерінің мәні ұзақ жылдар бойы әр елде түрлі мағынада, түрлі ұғымда қолданылып келді. «Антропология» сөзі грек тілінен аударғанда, антропос – адам, логос – пайым немесе ғылым дегенді білдіреді. Ғылыми пән ретіндегі атауы алғаш рет шамамен XVI ғасырдың басында (anthropologium деген латын тіліндегі түрінде) пайдаланылған. Орталық Еуропа ғалымдары бұл сөзді анатомия мен физиологияға қатысты термин мағынасында қолдана бастады. Кейінгі зерттеулерде «физикалық» немесе «биологиялық антропология» деп аталатын болды. XVII–XVIII ғасырларда Еуропа теологтары да бұл терминді өз салаларында қолдана бастады. Олар бұл терминді құдайдың бойындағы адамға тән қасиеттерді көрсетуші атау ретінде пайдаланды. Кейбір орыс және австриялық ғалымдар XVIII ғасырдың соңында әртүрлі этникалық топтардың мәдени ерекшеліктерін сипаттайтын немістің Anthropologie сөзін де қолданып жүрді (1995 жылы жазылған Вермюленнің еңбегін қараңыз). Бірақ біраз уақытқа дейін басқа елдердің ғалымдары бұл сөзді термин ретінде пайдалана қойған жоқ.

XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың басында өмір сүрген ғалымдар «этнология» сөзін мәдени айырмашылықтар мен әлемдегі бар адамға тән, жалпы адамзатты сипаттайтын қасиеттер жиынтығы мағынасында қолданатын. Бұл терминнің ағылшын тіліндегі нұсқасы немесе оның ethnologie (француз тіліндегі нұсқасы) немесе ethnologie (неміс тіліндегі нұсқасы) деген баламалары қазірге дейін Еуропада және Құрама Штаттарда қолданылып жүр.

Біріккен Корольдікте және әлемнің басқа да ағылшын тілді елдерінде «әлеуметтік антропология» атауы қабылданған. Еуропа құрлығында «антропология» сөзі қазірге дейін көбіне «физикалық антропология» мағынасында қолданылады. Дегенмен соңғы уақытта «әлеуметтік антропология» терминімен «этнология» терминін синоним ретінде жиі қолданатын болды. Ал Еуропадағы кәсіби ұйымның атауы Әлеуметтік антропологияның Еуропалық қауымдастығы немесе l'Association Européenne des Anthropologues Sociaux (аудармашыдан: французша атауы) деп аталады. Бұл ұйымның негізі Батыс және Шығыс Еуропада пәнге қызығушылықтың күрт өсуіне байланысты 1989 жылы қаланған.

Америка Құрама Штаттарында «этнология» мен «мәдени антропология» сөздері бірдей ұғымға ие. Германияда және Еуропаның орталық және шығыс бөлігінде антропологияның Volkskunde және Völkerkunde деп аталатын тармақтары бар. Бұл сөздердің дәлме-дәл ағылшынша баламалары жоқ, бірақ екеуінің арасындағы айырмашылықты білу өте маңызды. Әдетте Volkskunde фольклорды және жергілікті халықтың қолөнері мен салт-дәстүрін зерттейді. Еуропаның аталған бөлігінде және Скандинавияда бұл зерттеу саласы аса жақсы дамыған. Völkerkunde – кеңірек, компаративті әлеуметтік ғылым. Ол Германияда Ethnologie деген атпен де белгілі. Америка Құрама Штаттарында және Канадада «антропология» әдетте төрт тармақты қамтиды:

- 1) биологиялық антропология;
- 2) археология;
- 3) антропологиялық лингвистика;
- 4) мәдени антропология.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы

Тарау: 1. Антропологияға кіріспе

Дәріс: 1. Алғы сөз. Антропология тарихы мен теориясы пәні

Бұл кітаптың зерттеу нысаны – мәдени антропология. Негізі солтүстік америкалық ізденушілер «антропология» деп классикалық барлық «төрт тармақты» қамтитын саланы атайды. Мұнда айта кетер жайт, көптеген америкалық антропологтардың ойынша, қолданбалы антропология өз алдына бөлек сала болу қажет. Қолданбалы антропология дегеніміз – апаттардың салдарын жоюда, медицина саласында, қоғамды дамытуда және басқа да мәдениет пен қоғамдық маңызды салаларда мәдени антропологиядағы идеяларды қолданысқа енгізу. Кең ауқымда алып қарағанда, қолданбалы антропология биологиялық және лингвистикалық антропологияны немесе тіпті археология мәселелерін де өз ішіне қамтуы мүмкін. Мәселен, биологиялық антропология мәйіттің тірісінде кім болғанын анықтауға көмектеседі. Антропологиялық лингвистика мылқау жандарға қатысты және сөйлеу терапиясында қолданылуы мүмкін. Ал ежелгі суару жүйесіне қатысты табылған археологиялық қазбалар заманауи су құбыры құрылысына көмектесуі мүмкін.

Осы күнге дейін ықпалды болып есептелетін Иммануил Валлерстайнның (1974–1989) «әлем жүйелері» көзқарасынан және Андре Гундер Франктің (мысалы, 1967) «шала даму» көзқарасынан туындаған үшінші ықпалды мектеп – саяси экономика. Еуропалық ғалымдар үшін құрылымдық марксизм, шағын қоғамдардағы жер, еңбек және капитал мәселелері қызықты болса, Солтүстік Америка және үшінші әлем елдері үшін саяси экономика мектебінің сұрақтары көбірек қызығушылық тудырды. 1970–1980 жылдары оның ықпалы Британияда да «аймақтық жүйелер» теориясында зерттеу нысанының өзгеруіне алып келді (мысалы, Харт, 1982). Бұл мектептің антропологиядағы басқа марксистік мектептерден айырмашылығы ол тарихқа көп мән береді. Сонымен бірге ол Мейясудың капиталистік және капиталистікке дейінгі жүйелер мемлекетте «қайта өңдеу» арқылы әрекеттеседі деген ойын да теріске шығарды.

Валлерстайнның шағын қоғамдардың экономикасы қуатты батыс және Таяу Шығыс капиталистік экономикасымен байланысты деп келетін «әлем жүйесі» идеясы бәрінен кең танымалдыққа ие болды. Экономикалар арасындағы байланыс бірдей емес, дамыған капиталистік елдер басқалардың есебінен пайда көреді. Бұл идея антропологтар тарапынан осы сынды басқа бағыттарда қолданыла бастады (мысалы, Кан 1980, Уольф 1982). Осыдан кейін мәдениеттегі және экономикадағы «жаһандық» пен «жергіліктінің» арасындағы байланысқа деген қызығушылық ең көп тараған зерттеу мәселесіне айналды.

Ең алғашқы антропологтар қоғамның табиғатына байланысты «адамдар бір-бірімен қалай қауымдасты және қоғамдар уақыт өте қалай және неге өзгерді?» деген сияқты сұрақтарға жауап іздеген. Диахронды қызығушылық бәсеңдегенде, қоғам қалай ұйымдастырылған және қалай жұмыс істейді деген мәселелер зерттелді. Функционалистер, құрылымды-функционалистер және структуралистер, жеке тұлғалар арасындағы қатынастар, қоғамдық институттар арасындағы байланыс немесе жеке тұлғалардан тұратын қоғамдық категориялардың қайсысына басымдық беріп зерттеу керек деген сұрақтар төңірегінде пікір жарыстырды және олардың басым бөлігі мәдениеттен гөрі қоғамдық негіздерге басымдық берілуі керек деген пікірге тоқталды. Қоғамның рөлі басым деп сенетін антропологтар мен мәдениеттің рөлі басым деп сенетін антропологтар (тағы айту қажет, бұл «қоғамдық» және «мәдени» антропология арасындағы айырмашылық сияқты емес) түрлі тілде сөйлеп, түрлі пәнмен жұмыс істеп жүргендей көрінді.

Негізгі антропологтар үшін бұл мектеп тұрғысынан зерттеу жүргізудің қиындығы – антропологтардың саяси-экономикалық көзқарасы орталыққа емес, шеткі аймақтарға бағытталғандығында. Олардың зерттеу нысанындағы «орталық» орталықтан алшақ орналасқан елдер еді. «Субальтернді зерттеу» дәстүріндегі кейбір зерттеушілер (мысалы, Гуа және Спивакты қараңыз, 1988) менің осы пікірімді бұдан да жоғары қарқынмен дамытып, осы жайлы тереңірек жазған, дейді Барнард. Соңғы бірнеше ғасыр бойы капиталистік әлемдік жүйенің бүкіл ғаламға үлкен ықпал еткені күмән тудырмайды. Бірақ оның ықпалы артып жатыр деген оймен келісушілер аз. Капиталистік жүйеге эволюционистік тұрғыда пікір айтушылар марксизм бойынша капиталистік жүйедегі елдер дамушы елдердің үстінен басымдық етеді деген пікірді айтады. Алайда, «әлем жүйесі» немесе «жаһандану теориясы» идеясында диффузионистік түсініктер де бар. Бұл – үлкен диффузионизмнің қазіргі заманғы (постмодернистік) түрі. Сол бойынша, Элиот Смит пен Перридің түсінігінде, кезінде басқа елдер мәдениетінің бастауын Мысырдан алған. Дәл сол сияқты қазіргі әлем мәдениеті батыс мәдениетінің ықпалында деген диффузионистік идеяға сәйкес келеді.